

مقدمه

«آزارگری» به عنوان رفتار عمدی یا میل آگاهانه برای صدمه‌زدن به کسی یا تحت فشار قرار دادن آن تعریف شده است. این مفهوم شامل تکرار اعمال، رفتارهای نظام‌مند، تمایل به آسیب رساندن به دیگران، عدم تعادل قدرت یا سوءاستفاده از قدرت و لذت‌بردن از تجاوزهای خود هستند. در چنین حالتی، فرد قربانی احساس می‌کند که مورد ستم واقع شده است (لام و لی، ۲۰۱۲). با پیشرفت‌های تکنولوژی، آزارگری‌ها شکل جدیدتری به خود گرفته و در فضای مجازی اتفاق می‌افتند، به گونه‌ای که فرد در فضای مجازی از طریق شبکه‌های اجتماعی، پست‌های الکترونیکی و یا از طریق ارسال پیام‌های تلفنی، زورگویی‌های خود را اعمال می‌کند (پاتچین و هیندیجا، ۲۰۰۶). برای نمونه، در واقع‌های، ۳۰۰ دختر جوان به قصد منتشر شدن اطلاعات شخصی، طمع‌آزارگری مجازی قرار گرفتند (روزنامه اعتماد، ۱۳۹۲، ص ۱۴). تحقیقات شیوع آزارگری را بین ۴ تا ۴۵ درصد گزارش کرده‌اند و از هر ده نفر، یک نفر درگیر رفتارهای قلدرانه است (استیکی و امیری، ۱۳۹۱).

اقدام به زورگویی زمانی رخ می‌دهد که فرد از امتیازات جسمانی، ذهنی و یا روان‌شناختی برخوردار بوده، یا به گروه‌های اجتماعی خاصی متعلق باشد و بدون دلیل منطقی سعی کند به شخصیت ضعیف‌تر از خود آزار برساند (پونتزر، ۲۰۱۰). آزارگری، تأثیرات جبران‌ناپذیری بر فرد قربانی وارد می‌کند، به گونه‌ای که انواع واکنش‌های روانی در فرد قربانی به وجود می‌آورد: افسردگی، اضطراب، رفتارهای خودکشی، دیگرکشی، افت تحصیلی، اعتیاد و بسیاری از مشکلات دیگر که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم از آن ناشی می‌شوند (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۲۵-۴۵). از سوی دیگر، بسیاری از آزارگری‌ها برای سرگرمی اتفاق می‌افتند (ریگی، ۲۰۰۳).

در دین اسلام، به انواع آزارگری‌ها اشاره شده است و مردم را از این کارهای ناپسند برحذر داشته‌اند. در اسلام مصادیق آزارگری غیبت، سخن‌چینی، استهزا، دادن القاب ناروا، عیب‌جویی و... دانسته شده و مورد نکوهش قرار گرفته است که در این پژوهش مورد بحث قرار خواهد گرفت.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی ماهیت پدیده آزارگری و نقش آن در مشکلات روان‌شناختی و افت تحصیلی افراد و ارائه الگویی دینی برای شناخت و مبارزه با آن است. از آنجایی که ارائه الگو برای مبارزه با آزارگری با نگرش به متون دینی از مباحث کلیدی است، بررسی جامع آن مستلزم بررسی مباحث روان‌شناسی و دین است. در این رابطه، در ایران تحقیقات کمی وجود دارد. این فقر پژوهشی موجب می‌شود ما با الگوبرداری از مدل‌های غربی سعی در مبارزه با پدیده آزارگری داشته باشیم.

آزارگری و مبارزه با آن از دیدگاه دین اسلام و روان‌شناسی

محمدعلی قاسمی‌نژاد / دانشجوی دکتری روان‌شناسی عمومی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

mohamad_psy25@yahoo.com

نادر حاجلو / دانشیار دانشگاه محقق اردبیلی، گروه روان‌شناسی، اردبیل، ایران

سروین انصار حسین / دانشجوی دکتری روان‌شناسی عمومی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

دریافت: ۱۳۹۳/۸/۲۰ - پذیرش: ۱۳۹۴/۱/۲۷

چکیده

هدف این پژوهش، بررسی پدیده آزارگری و مبارزه با آن از نظر روان‌شناسی و اسلام بود. بدین منظور، منابع روان‌شناختی و دینی مرتبط با این موضوع مورد بررسی قرار گرفت. روش پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی بود که با بررسی متون دینی و روان‌شناسی، ارتباط این مفاهیم بررسی شد. نتایج نشان داد که در دین اسلام و روان‌شناسی، به انواع آزارگری‌ها (مانند مسخره‌کردن، فحش دادن، عیب‌جویی کردن، غیبت کردن، تحقیر کردن و کتک‌کاری‌های فیزیکی) پرداخته شده و به تأثیرات مخرب آن اشاره شده است. با تأمل در متون دینی، برنامه‌های خاصی برای مبارزه با آزارگری ارائه شده است. از جمله این برنامه‌ها، تقویت رفتارهای جرأت‌مندانه، آگاهی دادن افراد از پیامدهای رفتارهای خود، از بین بردن زمینه‌های تمسخر، واکنش مستقیم، و قطع رابطه با این افراد می‌باشند. بنابراین، لازم است برنامه‌ای برای مقابله با آزارگری با استفاده از رهنمودهای قرآنی و اسلامی در قالب داستان، رهنمودها و با نگرشی روان‌شناسانه برای اقدامات پیشگیرانه و متناسب با فرهنگ ما تدوین گردد.

کلیدواژه‌ها: زورگویی، آزارگری، اسلام، روان‌شناسی.

بنابراین، انجام پژوهش‌هایی که موضوعات دینی و روان‌شناختی را با هم تلفیق نماید، به‌ویژه در حوزه آزارگری، امری ضروری است؛ زیرا افراد زورگو و قربانیان آنها، مشکلاتی برای خود به وجود می‌آورند. شیوع وسیع این رفتارها، با نگاه به صفحه حوادث بسیاری از روزنامه‌ها مشخص است. در حادثه اخیر، متلک‌پرانی در خیابان موجب شد جوانی جان خود را از دست دهد (خبرگزاری پیام مشهد، ۱۳۹۲). با توجه به برخورداری ما از فرهنگ غنی و ناب اسلامی، چرا آموزش‌هایی مبتنی بر دین و با نگرش روان‌شناسانه در مدارس ما انجام نمی‌شود؟ یکی از اهداف این پژوهش، تأمل در فرهنگ اسلامی برای معرفی برنامه‌های مبتنی بر فرهنگ دینی برای پیشگیری و درمان آزارگری است.

بنابراین، سؤال اساسی این پژوهش عبارت است از: آیا می‌توان از رهنمودهای اسلامی و قرآنی استفاده کرد تا زمینه بروز این پدیده از بین برود و یا به حداقل برسد؟ سؤال دیگر اینکه، رهنمودهای عملی اسلام در این زمینه چیست؟ چگونه می‌توان رهنمودهای قرآنی و اسلامی را با علم روان‌شناسی ترکیب کرد؟

روش پژوهش

این پژوهش، با مطالعه منابع و پژوهش‌های پیرامون آزارگری، پدیده آزارگری و آثار آن را مطالعه می‌کند. از این‌رو، با مطالعه متون دینی به مفهوم‌شناسی آن پرداخته، مؤلفه‌های نزدیک به موضوع را شناسایی و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به مفهوم‌سازی آن می‌پردازد تا بهترین اقدامات ممکن را برای کاهش آزارگری از نظرگاه دین اسلام و روان‌شناسی مشخص سازد.

الف. آزارگری چیست؟

محققان آزارگری را به انواع مختلفی طبقه‌بندی کرده‌اند: ۱. آزارگری‌های مستقیم؛ ۲. آزارگری‌های غیرمستقیم (اولوس، ۱۹۹۳، ص ۱۰). آزارگری مستقیم، از طریق حملات آشکار نسبت به قربانی مشخص شده و حمله‌های آشکار از طریق اعمال بدنی صورت می‌گیرد. آزارگری فیزیکی، یکی از اشکال آزارگری‌های مستقیم است (اورپینز و هورن، ۲۰۰۶، ص ۱۱۲) که با استفاده عمدی از نیروی جسمی مثل لگزدن، سیلی‌زدن، موجب آسیب دیدن طرف مقابل می‌شود. آزارگری کلامی، استفاده عمدی از کلماتی است که بالقوه موجب آسیب رسیدن به فرد مقابل می‌شود و شامل نامیدن افراد با القاب زشت، سربه‌سر کسی گذاشتن، متلک‌گویی، نعره کشیدن، توهین به دیگران، باجگیری، و تهدید دیگران می‌باشند.

نوع دیگر آزارگری، آزارگری غیرمستقیم می‌باشد. به دلیل ماهیت آن، آزارگری غیرمستقیم و آزارگری رابطه‌ای به جای یکدیگر استفاده می‌شود. آزارگری رابطه‌ای، دستکاری روابط دوستان که موجب می‌شود به قربانی تهدیداتی وارد شود. آسیب رساندن به قربانیان از طریق پخش شایعه، غیبت و ارسال یادداشت‌های منفی در مورد دوستان صورت می‌گیرد. چنین اقداماتی موجب انزوای اجتماعی و خروج قربانیان آزارگری از گروه دوستان می‌شود (اورپینز و هورن، ۲۰۰۶، ص ۱۱۲؛ کریک و کریستوفر، ۱۹۹۵).

با پیشرفت تکنولوژی، شکل‌های جدیدی از آزارگری به‌وجود آمده است که به عنوان آزارگری‌های «سایبری» معروف است. در آزارگری‌های مجازی، مانند آزارگری‌های فیزیکی، کلامی و رابطه‌ای، فرد از طریق به‌کارگیری تکنولوژی، کنترل دیگران را در دست می‌گیرد (کیث و مارتین، ۲۰۰۲). آزارگری مجازی، یعنی «استفاده از فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات به صورت آگاهانه و مکرر و به صورت خصمانه در جهت آسیب رساندن به دیگران» (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۴۵). راه‌هایی که از طریق آن زورگویی مجازی اتفاق می‌افتد، شامل این موارد است: پست الکترونیک، پیام‌های تلفن همراه، وب سایت‌های شخصی. ویژگی آزارگری مجازی این است که ماهیت فرد قلدر مبهم باقی می‌ماند و موجب مشکلات خاصی می‌شود (همان).

قرآن کریم به انواع آزاررسانی‌ها اشاره کرده، آنها را از بدترین رذایل اخلاقی می‌داند. قرآن به رذایل روانی شامل عیب‌جویی، استهزا، تهمت، تجسس، غیبت (حجرات: ۱۱ و ۱۲)، غرور داشتن و تحقیر کردن دیگران (لقمان: ۱۸)، شکنجه جسمی (بقره: ۴۹) اشاره می‌کند. همچنین این نوع آزاررسانی‌ها توسط ائمه علیهم‌السلام بارها مورد نکوهش قرار گرفته است.

ب. شیوع آزارگری

آزارگری در بسیاری از مدارس کشورهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. در ایران توجه کمی به آن شده است. در مطالعه‌ای میزان آزارگری را در مدارس شهر یزد از دیدگاه معلمان مورد پژوهش قرار داده‌اند، ولی میزان شیوع آن را در مدارس مورد توجه قرار نداده‌اند. در این پژوهش در پسران لقب دادن، مسخره کردن و فحش دادن شایع‌تر و در دختران بالاترین نوع آزارگری، مسخره کردن دیگران می‌باشد. بنابراین، نمی‌توان گفت: وضعیت آزارگری در ایران چگونه است (برزگر بفرویی و خضری، ۱۳۹۲). در کشورهای غربی پدیده آزارگری مورد توجه بیشتری قرار گرفته است (کارلایل و استین‌من، ۲۰۰۷)، معمولاً آزارگری در مدرسه در میان نوجوانان غربی شایع است. ۳۰ درصد دانش‌آموزان به طور

مکرر درگیر آزارگری یا قربانی آزارگری هستند. ۱۳ درصد قلدر و ۱۰/۶ درصد مورد زورگویی قرا گرفته‌اند. ۶۳ درصد، هم زمان هم مورد زورگویی قرار می‌گیرند و هم به دیگران زور می‌گویند (ناسل و همکاران، ۲۰۰۱؛ دینکس و همکاران، ۲۰۰۷، ص ۱).

ج. آزارگری و تحول

میزان آزارگری در طول سال‌های تحصیلی ابتدایی و دبیرستان کاهش می‌یابد (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۳۴). این کاهش، ناشی از تفاوت در تعریف آزارگری بین کودکان و هم‌تایان بزرگ‌تر از خود است؛ زیرا کودکان کوچک‌تر کمتر درگیر حوادث مبارزه‌جویی و رفتار بی‌رحمانه هستند (اسمیت و همکاران، ۱۹۹۳). اما آزارگری در سطوح بالا و در طول سال‌های دوره متوسطه رخ می‌دهد. اوج آزارگری در بین سال‌های کلاس ششم تا هشتم و بعد، به طور پیوسته تا کلاس دوازدهم کاهش می‌یابد. بین سال‌های دبستان و دبیرستان، به دلیل پدیده بلوغ، افراد به سازمان‌دهی مجدد گروه اجتماعی دست می‌زنند. در طی این انتقال، دانش‌آموزان از گروه‌های اجتماعی دوران ابتدایی، به شبکه‌های بزرگ‌تر و غیرشخصی‌تر دوره دبیرستان حرکت می‌کنند (پلگیرینی و لونگ، ۲۰۰۲). اوج شیوع آزارگری به این دلیل است که در دانش‌آموزان دوره ابتدایی، رفتارهای کودکانه بیشتر بوده و تمایل بیشتری به پیروی دارند. آنگاه که نوجوانان دوره راهنمایی تلاش دارند از پدر و مادر خود جدا شده، به استقلال برسند، جذب کسانی می‌شوند که پرخاشگرت‌تر بوده و نافرمانی بیشتری دارند و از لحاظ رشدی، برای این جدایی نیاز است (بوکواسکی و همکاران، ۲۰۰۰).

د. آزارگری و تفاوت‌های جنسیتی

پسران نسبت به هم‌تایان دختر خود قلدرترند و مورد زورگویی بیشتری قرار می‌گیرند (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۳۰). این تفاوت‌ها، به سه دسته تقسیم می‌شود: تفاوت در پاسخ‌دهی به مشکلات عاطفی و هیجانی که موجب می‌شود پسران بیش فعال‌تر بوده و رفتارهای ضد اجتماعی بیشتری را از خود نشان دهند، تفاوت در فرایند اجتماعی‌شدن و انتظار رفتار آرام‌تر از دختران و تفاوت در ساختار بیولوژیکی و فیزیولوژیکی دختران و پسران (هی، ۲۰۰۷؛ ناسل و همکاران، ۲۰۰۱). محققان معتقدند که آزارگری در میان دختران، کمتر از آنچه که واقعاً اتفاق می‌افتد، تخمین زده می‌شود؛ دختران بیشتر از آزارگری‌های پنهان استفاده می‌کنند، مانند محروم‌سازی اجتماعی و غیبت، درحالی‌که پسران بیشتر از آزارگری‌های مستقیم استفاده می‌کنند، مانند لگد زدن، ضربه زدن (اورپینز و هورن، ۲۰۰۶، ص ۱۱۴؛ دینکس و همکاران، ۲۰۰۹، ص ۱).

گروه‌های کمی در مورد زورگویی قرار گرفتن و مورد زورگویی قرار دادن تأثیر بسزایی دارد. گروه‌های اقلیت، بیشتر مورد زورگویی قرار می‌گیرند. حضور در گروه‌های اقلیت، آسیب‌پذیری دانش‌آموزان را افزایش داده و عضویت در گروه‌های اکثریت موجب افزایش زورگویی به دیگران می‌شود (گراهام و جونز، ۲۰۰۲).

ه. عواقب مورد زورگویی واقع شدن

تأثیرات منفی مورد زورگویی قرار گرفتن به چهار طبقه دسته‌بندی شده‌اند.

۱. عواقب اجتماعی آزارگری

قربانیان آزارگری، مجموعه‌ای از ناسازگاری‌های اجتماعی نظیر تنهایی (چنگ و همکاران، ۲۰۱۰)، اجتناب اجتماعی و اضطراب اجتماعی (جونز و همکاران، ۲۰۰۳) را نشان می‌دهند. دانش‌آموزان قربانی آزارگری، نسبت به قلدران بیشتر احساس تنهایی می‌کنند و دانش‌آموزان دیگر حاضر نیستند که وقتشان را با آنها بگذرانند (فرو و همکاران، ۱۹۹۹) و دوستان کمی دارند (اورپینز و هورن، ۲۰۰۶، ص ۱۱۵). این افراد نگرانند که دیگران در مورد آنان چگونه فکر می‌کنند و یا از ترس نه شنیدن، حاضر نیستند که در کارها، از دیگران کمک بگیرند. این امر موجب انزوای اجتماعی بیشتر آنها می‌شود (جونز و همکاران، ۲۰۰۳).

۲. عواقب روان‌شناختی آزارگری

قربانیان آزارگری از مشکلات سلامت روان رنج می‌برند. نظیر اعتماد به نفس ضعیف، اضطراب، افسردگی (سلز و یانگ، ۲۰۰۳)، سوء مصرف الکل و مواد (کالتیلا و همکاران، ۲۰۰۲)، اختلالات نقص توجه، اختلال نافرمانی مقابله‌ای (کامپولینن و همکاران، ۲۰۰۱) و افکار خودکشی (کیم و همکاران، ۲۰۰۹؛ رولاند و گالوی، ۲۰۰۲). افرادی که دارای اختلالات سلامت روان و ناسازگاری‌های اجتماعی هستند، بیشتر در معرض آزارگری هستند. این نقیصه‌ها موجب می‌شود تا قلدران بیشتر سراغ این افراد بروند (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۴۳).

۳. عواقب فیزیکی آزارگری

بین قربانی شدن و مشکلات جسمانی رابطه وجود دارد. دانش‌آموزان قربانی، مشکلات خواب، دردهای جسمی، اختلالات خوردن، اسهال و یبوست (هوبر و همکاران، ۲۰۰۶)، سردرد، دل‌درد، تحریک‌پذیری و سرگیجه (ناتویگ و همکاران، ۲۰۰۱)، شب ادراری، اختلال در خواب، و کاهش یا افزایش اشتها بیشتری دارند (ولک و همکاران، ۲۰۰۱).

ح. مؤلفه‌های آزارگری از دیدگاه اسلام و قرآن

۱. تمسخر دیگران

خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ...» (حجرات: ۱۱)؛ در این آیه شریفه، خدای متعال نخست به مؤمنان سفارش می‌کند که مبادا یکدیگر را مسخره کنند. بعد، بر اساس یک تحلیل روان‌شناختی، در خصوص ریشه روانی این کار ناپسند می‌فرماید: چه بسا کسانی را که بد می‌پندارید و نقص‌ها و کمبودهایی در آنان سراغ دارید و بدین جهت آنان را مسخره می‌کنید، از خود شما بهتر و نزد خدا عزیزتر از شما باشند. این آیه شریفه، نکته اخلاقی مهمی را گوشزد می‌کند که هم جنبه فردی و هم جنبه اجتماعی دارد و آن اینکه هیچ کس حق ندارد دیگری را پست‌تر از خود بداند. چنین اندیشه‌ای برای مؤمن و روح ایمانی و تربیت اسلامی و الهی وی بسیار زیانبار خواهد بود. اسلام در برنامه تربیتی خود، پیوسته این روش را توصیه می‌کند. انسان نباید هیچ انسان دیگری، به‌ویژه مؤمنان و حتی گناهکاران هم را از خود پست‌تر به حساب بیاورد. هیچ‌گاه نباید درباره خود، نسبت به دیگران گمان بهتری داشته باشد. چه بسا انسان‌های پاک‌تری که ممکن است سقوط کرده و از آن افراد گناهکار پست‌تر شوند.

۱-۱. ریشه‌های تمسخر در اسلام

خداوند در قرآن تمسخر کردن را ناشی از علل گوناگونی دانسته است (قرائتی، ۱۳۹۲).

۱. ثروت: قرآن می‌فرماید: «وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ، الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ» (همزه: ۱ و ۲)؛ وای بر کسی که به خاطر ثروتی که اندوخته است، در پیش‌رو یا پشت‌سر، از دیگران عیب‌جویی می‌کند.
۲. علم و مدرک تحصیلی: قرآن می‌فرماید: «فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ» (غافر: ۸۳)؛ آنان که به علمی که دارند شادند و کيفر آنچه را مسخره می‌کردند، آنها را فراگرفت.
۳. توانایی جسمی: کفار می‌گفتند: «مَنْ أَشَدُّ مَنَّا قُوَّةً» (فصلت: ۱۵)؛ کیست که قدرت و توانایی او از ما بیشتر باشد؟

۴. عناوین و القاب دهان پرکن اجتماعی: کفار فقرایی را که همراه انبیا بودند، تحقیر می‌کردند و می‌گفتند: «ما نرَاكَ أَتَّبِعُكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمُ أَرَادْنَا» (هود: ۲۷)؛ ما پیروان تو را جز اراذل نمی‌بینیم.

۵. جهل و نادانی: هنگامی که حضرت موسی ﷺ دستور کشتن گاو را داد، بنی‌اسرائیل گفتند: آیا ما را مسخره می‌کنی؟ موسی ﷺ گفت: «اعوذ بالله ان اکون من الجاهلین» (بقره: ۶۷)؛ به خدا پناه می‌برم از اینکه از جاهلان باشم؛ یعنی مسخره کردن برخاسته از جهل است و من جاهل نیستم.

۴. عواقب تحصیلی آزارگری

مواجه شدن با انواع آزارگری کلامی، فیزیکی و رابطه‌ای، میانگین پایین‌تر در نمرات و پیشرفت تحصیلی کم و تکالیف خانگی ضعیف‌تر را پیش‌بینی می‌کند (اسچوارتز و همکاران ۲۰۰۵؛ هاین و همکاران، ۲۰۰۱). این مشکلات ناشی از ترس از همسالان است که آنها را مورد آزار قرار می‌دهند (اسمیت و همکاران، ۱۹۹۳).

و. ویژگی‌های افراد قلدر: سلامت روان، رفتاری و تحصیلی

۱. آزارگری و سلامت روان

قلدرها دچار مشکلات عدیده‌ای در زمینه سلامت روان همچون اضطراب، علائم روان‌تنی و سوء‌مصرف مواد هستند. همچنین دختران قلدر، حدود ۳۰ درصد بیشتر درگیر دو یا چند مشکل سلامت روان هستند. در صورتی که این میزان در مورد قربانیان آزارگری ۱۵ درصد است. افکار خودکشی در این گروه بالا است (رولاند و گالوی، ۲۰۰۲؛ جاوون و همکاران، ۲۰۰۳؛ کامپومن و همکاران، ۲۰۰۱).

۲. سوء رفتار به عنوان عواقب آزارگری

سوء رفتار در میان قلدرها زیاد است. نظیر درگیری‌های فیزیکی، حمل سلاح، دزدی، خرابکاری و سوء‌مصرف مواد (هاین و همکاران، ۲۰۰۱)؛ سیگارکشیدن و استفاده از مشروبات الکلی (ناسل و همکاران، ۲۰۰۱)، خرابکاری و شکستن اموال عمومی، نوشتار و نقاشی بر روی دیوارها و درب توال، اتوبوس‌ها یا مکان‌های عمومی و دزدی از مغازه‌ها (بکاس، ۲۰۱۰، ص ۳۷).

۳. افت تحصیلی به عنوان عواقب آزارگری

دانش‌آموزان قلدر، ۱/۸ برابر بیشتر احتمال دارد که جزء دانش‌آموزان زیر متوسط قرار گیرند (ناسل و همکاران، ۲۰۰۱). تکالیف خانه و تکالیف مدرسه را نسبت به سایر دانش‌آموزان کمتر انجام داده، و به میزان کمتری از قوانین مدرسه پیروی می‌کنند (هاین و همکاران، ۲۰۰۱).

ز. زورگویی و آزارگری از دیدگاه قرآن و ائمه

در اسلام به موضوع زورگویی حساسیت نشان داده شده است. در قرآن و بیانات ائمه اطهار، زورگویی یعنی غیبت کردن، تمسخر دیگران، عیب‌جویی و... مورد نکوهش قرار داده است. بنابراین، در جملات زیر مؤلفه‌های آزارگری از دید اسلام و قرآن را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۶. گناهکار بودن: حضرت علی^ع می‌فرماید: آنهایی که به طور پیوسته شکرگزار خداوند هستند، هیچ‌گاه از دیگران عیب‌جویی نمی‌کنند، اما افرادی که خود گناهکار هستند، دیگری را به دلیل خطایی که مرتکب شده‌اند، سرزنش می‌کنند (نهج‌البلاغه، خ ۱۴۰).

۲. سخن‌چینی و شایعه‌پراکنی

خداوند در قرآن کریم سخن‌چینی را از رذایل اخلاقی دانسته است و می‌فرماید: «وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ» وای بر هر عیب‌جوی سخن‌چینی. «هَمَزٌ مَشَاءٌ بَنَمِيمٍ» (قلم: ۱۱). از کسی که بسیار عیب‌جوی سخن‌چین است، پیروی نکن. خداوند سرنوشت سخن‌چین (حماله الحطب (تبت: ۴) آتش بیار معرکه) را که مردم را به کینه و دشمنی وا می‌دارد، به عذاب دوزخ وعده داده است. حضرت علی^ع در این رابطه فرمودند: «عذاب قبر به خاطر سخن‌چینی است» (مهدوی‌کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۷۲). همچنین پیامبر اکرم^ص فرمودند: «سخن‌چین وارد بهشت نمی‌شود» (همان).

۳. عیب‌جویی

در قرآن و روایات بیان شده است که عیب‌جویی، از بزرگ‌ترین گناهان است. عیب‌جویی رفتاری است که با انگیزه تحقیر ذکر می‌شود و با دشمنی همراه است. دین اسلام، مؤمنان را به عیب‌زدایی تشویق کرده است. عیب‌زدایی، یعنی بازگو کردن عیب دیگران، ولی با انگیزه خیرخواهی و اصلاح، که آبروی طرف مقابل حفظ شود. حتی این عیب‌زدایی را وظیفه دینی مؤمنان دانسته است. به گونه‌ای که امام صادق^ع می‌فرماید: «اگر کسی برادر دینی خود را گرفتار عمل ناپسندی می‌بیند و می‌تواند او را از این کار بازدارد، ولی اگر این کار را نکند، به او خیانت ورزیده است» (ر.ک: مهدوی کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۴-۲۳۶). در جای دیگر می‌فرماید: «برادر من نزد من کسی است که عیوبم را به من اهدا کند» (همان). اما خداوند به کسانی که عیب‌جویی کرده و تمایل دارند این کار زشت خود را ادامه دهند، بدترین عذاب‌ها را برای آنها در نظر گرفته است (نور: ۱۹). مطابق با این آیه، متوجه می‌شویم که خداوند عیب‌جویی‌هایی را که اتفاقی رخ می‌دهند و به صورت عمدی نیست، شامل این عذاب نمی‌داند و بیان کرده است کسانی که دوست دارند، یعنی کسانی که کار خود را تکرار می‌کنند (ر.ک: مهدوی کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۴-۲۳۶).

۱-۳ آثار عیب‌جویی

۱. تنهایی و انزوا: افراد از معاشرت با افراد عیب‌جو دوری می‌کنند؛ زیرا نگرانند که مبادا تعرضی به شخصیت آنها وارد شود. در روایات، از معاشرت با این افراد نهی شده است. از امیرالمؤمنین^ع نقل شده

است: «از معاشرت با عیب‌جویان بپرهیزید؛ زیرا هیچ کس از ضرر آنها در امان نمی‌ماند» (همان). همچنین می‌فرمایند: «کسی که به دنبال عیوب پنهان مردم باشد، خداوند محبت و دوستی دل‌های مردم را بر او حرام می‌کند» (آمدی، ۱۴۰۷، ص ۱۲۴).

۲. رسوایی و فاش شدن اسرار: کسی که به دنبال بی‌آبرو کردن مؤمنان است، خداوند هم اسرار نهانی او را فاش می‌کند. امیرالمؤمنین^ع فرمودند: «کسی که در جست‌وجوی اسرار مردم باشد، خداوند اسرارش را آشکار می‌کند» (همان، ص ۱۰۲۴). از دیگر آثار، می‌توان به نداشتن آرامش روانی، شکل‌گیری عداوت علیه فرد و شریک بودن در گناهی که فاش شده است، اشاره کرد (حرعاملی، ۱۴۱۲، ج ۲۱، ص ۷۷۲).

ط. مقابله با آزارگری از دیدگاه روان‌شناسی

از آنجاکه رفتارهای قلدرانه در یک طیف قرار دارد، می‌توان برای مقابله با آن، از روش‌های گوناگونی استفاده کرد (ریگبی، ۲۰۱۲، ص ۲۰-۱۲۰). برخی از این روش‌ها عبارتند از:

۱. روش‌های سستی: در این روش، فرد قلدر را متنبه می‌کنند که باید از رفتار خود ابراز ندامت نماید و بعضاً از روش‌های تنبیهی استفاده می‌شود.

۲. روش‌های میانجی‌گری: در این روش، مسئولان مدارس نقش میانجی‌گر را ایفا می‌کنند و مسئله را با پا درمیانی کردن حل می‌کنند.

۳. توانمندسازی فرد قربانی: در این روش، انواع آموزش‌ها به قربانی داده می‌شود تا بتواند در مقابل قلدرها بایستد و نیازمند مداخله دیگران نباشد.

۴. روش عدالت‌ترمیمی: در این روش، فرد قلدر متهم است که کار خلافی انجام داده و در گروه‌هایی که تشکیل می‌شود، افراد مختلف در مورد رفتار فرد قلدر نظر می‌دهند و از او می‌خواهند که رفتار خود را تغییر دهد و او متعهد می‌شود که رفتار خود را نسبت به قربانی تغییر دهند.

۵. روش نگرانی‌های مشترک: در این روش، فرد قلدر و قربانی در جلسه‌هایی همدیگر را ملاقات می‌کنند و با ایجاد احساس مسئولیت، نگرانی‌های به‌وجود آمده را در یک فضای صمیمانه حل می‌کنند، بدون اینکه اشخاص دیگر وارد شده و یا از تنبیهی استفاده شود.

۶. روش حمایت گروهی: در این روش، مربی سعی می‌کند که فضایی ایجاد کند تا از دوستان دیگر استفاده نماید تا مشکل به وجود آمده را حل کنند و حامی یکدیگر در برابر زورگویان باشند.

۱. مقابله با افراد قلدر از نظر قرآن و روایات:

اگر دقیق‌تر به آیات قرآن و زندگی پیامبر ﷺ و امامان ﷺ، که الگوی رفتاری و عملی ما هستند بنگریم، متوجه می‌شویم که آنان با روش‌های گوناگونی با افراد قلدر برخورد می‌کردند. در زیر به آنها اشاره می‌کنیم:

۱. نادیده گرفتن رفتار فرد قلدر: روزی امام سجاد ﷺ به همراه دو تن از خدمتگزاران خود می‌گذشت و مردی یاهوگو عباي آن حضرت ﷺ را از دوشش کشید و رفت. اما امام سجاد ﷺ هیچ‌اعتنایی به او نکرد و رفت. حضرت موسی ﷺ نیز به محمدبن فضیل می‌فرماید: اگر ۵۰ نفر در مورد برادر مسلمان چیزی به تو گفتند، ولی خود او انکار کرد، گواهی آنها را ترتیب اثر مده و مبدا چیزی که مایه ننگ و درهم کوبیدن شخصیت اوست، منتشر کنی؛ چون برای آن عذابی دردناک فراهم است (مهدوی کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۳۵).

۲. مقابله به مثل: «إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ» (مطففین: ۲۹)؛ همانا مجرمان پیوسته به اهل ایمان می‌خندیدند: «قَالِیَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ» (مطففین: ۳۴)؛ پس امروز، اهل ایمان بر این کفار می‌خندند. «الَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ...» (توبه: ۷۹)؛ خداوند در این آیه می‌فرماید: آنان که مؤمنان را به مسخره می‌گیرند، خدا آنان را مسخره می‌کند و عذابی دردآور خواهند داشت. امام علی ﷺ در نامه‌ای به معاویه می‌فرماید: اگر بهتان به کسی بزنی، در همین دنیا رسوا می‌شوی و عیب و نقص تو نزد عیب‌جویان دیگر آشکار می‌شود (بهرامی، ۱۳۹۲). بنابراین، حضرت علی ﷺ بیان می‌کند: از دیگران عیب‌جویی نکنید؛ چون کسانی هستند که به عیوب شما توجه کنند و در همین دنیا شما را مورد تمسخر قرار می‌دهند (همان).

۳. عدم معاشرت: از امیرالمؤمنین ﷺ نقل شده است: «از معاشرت با عیب‌جویان بپرهیزید؛ زیرا هیچ‌کس از ضرر آنها در امان نمی‌ماند» (آمدی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۲۴). همچنین امام صادق ﷺ می‌فرماید: افراد زبون‌مایه دنبال کارهای زشت و عیوب مردم هستند و خوبی‌های آنها را نادیده می‌گیرند و مانند مگس دنبال نقاط فاسد هستند. از این رو، باید از معاشرت با آنها خودداری کرد (مهدوی کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۳۴). همچنین خداوند در سوره انعام می‌فرماید: «هرگاه کسانی را دیدی که آیات ما را استهزا می‌کنند، از آنها روی بگردان» (انعام: ۶۸-۶۹).

۴. از بین بردن زمینه‌های تمسخر: یکی از عواملی که زمینه‌های تمسخر را ایجاد می‌کند، گذاشتن اسامی نامناسب توسط والدین است. پیامبر اکرم ﷺ در این زمینه فرمود: «إِنَّ أَوَّلَ مَا يَنْحَلُّ أَحَدَكُمْ وَكَلَدُهُ الْأَسْمُ الْحَسَنُ»؛ اولین بخشش و عنایت شما به فرزندان، انتخاب نام نیکوست (بهرامی، ۱۳۹۲). خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَتَّبِعُوا بِاللَّغَابِ» (حجرات: ۱۱)؛ لقب‌های زشت بر یکدیگر مگذارید.

۵. آگاهی دادن به آنها: خداوند درباره کسانی که مؤمنان را مورد تمسخر قرار می‌دهند، می‌فرماید: اگر به کار خود ادامه دهند، خودشان مورد تمسخر واقع می‌شوند. خداوند در این آیه به افراد مسخره‌کننده آگاهی می‌دهد که اگر به کار خود ادامه دهند، سرنوشت بدی در انتظار آنان است. حضرت علی ﷺ می‌فرماید: «هیچ بنده‌ای را با چشم حقارت نگاه نکنید؛ زیرا همان کس ممکن است ولی خدا باشد و تو ندانی» (مهدوی کنی، ۱۳۷۶، ص ۲۳۴).

۶. استفاده از رفتار جرأت‌مندانه: روزی فردی مسیحی حرمت امام باقر ﷺ را نادیده گرفت و از بدترین ناسزاها استفاده کرد. امام در کمال آرامش پاسخ او را داد که «من باقرم، بقر نیستم». مسیحی: «تو پسر زنی هستی که آشپز بود» امام: «شغلش این بود، ننگی محسوب نمی‌شود». مسیحی: «مادرت سیاه و بی‌شرم و بد زبان بود». امام: «اگر این نسبت‌ها که به مادرم می‌دهی راست است، خداوند او را بیامرزد و از گناهش بگذرد و اگر دروغ است، از گناه تو بگذرد که دروغ گفتی و افترا بست» (شریفی، ۱۳۸۴، ص ۹۵). این‌گونه صحبت کردن توسط امام باقر ﷺ بیانگر استفاده از سبک رفتار جرأت‌مندانه و همچنین استفاده از تکنیک «مه‌پاش» در روان‌شناسی است. در این تکنیک، طوری با فرد صحبت می‌شود که طرف کاملاً خلع سلاح شود (همان).

۷. واکنش مستقیم: زمانی که پیامبر ﷺ با سفیه ازدواج کرد، دیگران او را مسخره می‌کردند و می‌گفتند: ای یهودی‌زاده، درحالی‌که او مسلمان شده بود. پیامبر ﷺ به او گفت: اگر تو را مسخره کردند، به آنها بگو که عموی من هارون، عمویم موسی و شوهرم رسول خداست (رفیعی، ۱۳۹۲).

۸. تحریم کردن: خداوند از پیامبر ﷺ می‌خواهد از کسی که بسیار عیب‌جو است، پیروی مکن. اطاعت از چنین کسی، حتی در یک کلام نتیجه‌ای جز گمراهی و بدبختی ندارد (قلم: ۱۰ و ۱۱). بنابراین، مشخص است که خداوند از پیامبر اکرم ﷺ می‌خواهد که حتی در کوچک‌ترین مورد نیز از این افراد پیروی نکند؛ زیرا نرمش نشان‌دادن موجب می‌شود که آنها به اهداف خود برسند و سخت‌گیری موجب بازسازی اخلاقی و رفتاری آنها شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۲۴ ص ۳۸۳ و ۳۸۴). حضرت علی ﷺ می‌فرماید: درخواست کمک کردن از فرد طعنه‌زن کاری واهی است. بنابراین بی‌اعتنایی به آنها بهتر است (نهج‌البلاغه، خ ۱۱۸).

۹. تحمل کردن: امام صادق ﷺ می‌فرماید: «هرکسی از آزاری که می‌بیند، شکیبایی ورزد فردای قیامت در زمره ما محشور می‌شود». در همین زمینه امام موسی کاظم ﷺ می‌فرماید: خوش‌همسایگی تنها به این نیست که از آزار همسایه خودداری کنی، بلکه بر آزار او نیز شکیبایی کنی (کلینی، ۱۳۵۰، ص ۶۶۷).

ک. مهار رفتارهای پرخاشگرانه از دیدگاه اسلام

از آنجایی که آزارگری ارتباط نزدیکی با پرخاشگری دارد، می‌توان برای مهار رفتارهای قلدرانه از آنها استفاده کرد. با تدبیر در قرآن و رفتارهای ائمه اطهار^ع افراد قلدر می‌توانند شیوه‌های مقابله را یاد گیرند و از آنها استفاده کنند (آذربایجانی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۸-۳۳۰).

۱. شیوه‌های شناختی: با تأمل در منابع اسلامی در می‌یابیم که در دین اسلام، تلاش گسترده‌ای برای ارائه نگرش‌های صحیح در مورد آثار مثبت پرخاشگری و پیامدهای منفی مهار نکردن آن صورت گرفته است. برخی از این نگرش‌ها عبارتند از:

۱. نیل به بهشت و سعادت جاوید اخروی جز با مهار خشم حاصل نمی‌آید (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۲۶۵).

۲. پیامبر^ص فرمودند: خشم موجب تباهی ایمان است (همان).

۳. خشم بدترین چیز است (همان، ص ۲۶۶). کینه، سرزنش، تحقیر، پرده‌داری، تمسخر، قتل و... از آن زاییده می‌شود (آذربایجانی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۹).

۴. امام صادق^ع فرمودند: مهار خشم و فروخوردن آن، فضیلتی است که سرافرازی را به دنبال دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۴۱۰).

در اسلام سعی شده است که در ابتدا زمینه شناختی نسبت به موضوعی به وجود آید، تا اینکه افراد بتوانند درک کنند که فلان کار در جهت مصالح آنها است و با چنین تربیتی، افراد از درون، زمینه پذیرش چیزی را یاد می‌گیرند.

۲. شیوه‌های عاطفی: اسلام پس از فراهم آوردن زمینه‌های شناختی، سعی می‌کند از طریق عاطفی افراد را به ترک پرخاشگری وا دارد. این تهییج عاطفی اکثراً از طریق کلامی صورت می‌گیرد: برای نمونه، پیامبر اکرم^ص فرمودند: خداوند انسان با حیا و شکیبا را دوست دارد و بدکار و بد زبان را دشمن می‌داند (نراقی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۶). بنابراین، با توصیه‌های عاطفی، موجب ایجاد چنین نگرشی در افراد می‌شود که اگر پرخاشگری امری مثبت تلقی شود، موجب می‌شود که با کوچک‌ترین تحریکی فرد به دیگری آسیب برساند.

۳. شیوه‌های رفتاری: اولیای دین به‌طور مستقیم با رفتارهای خود، چگونگی مهار رفتار خشم را به نمایش می‌گذارند. همان‌طور که توضیح داده شد، اولیای دین با صبوری و نادیده گرفتن به ما آموزش می‌دهند که چگونه با خشم خود مقابله نمایند؛ زیرا بسیاری از افراد قلدر خود، در مواردی دچار ناکامی

شده‌اند و یاد نگرفته‌اند که ناکامی‌های خود را چگونه کنترل کنند. در اینجا به یک مثال اشاره می‌کنیم: نقل شده است که یکی از اهالی شام، از کنار امام حسین^ع رد شد و تحت تأثیر تبلیغ‌های منفی، شروع به اهانت به آن حضرت^ع و پدر بزرگوارش کرد. آن حضرت^ع سکوت کرد تا اینکه اهانت آن فرد تمام شد. آنگاه رو به آن مرد نمود و سلام کرد و با خنده فرمود: گمان می‌کنم غریبه باشی و نسبت به آنچه که فرمودی، به اشتباه افتاده‌ای، ما از تو کینه‌ای به دل نمی‌گیریم و اگر طلب رضایت کنی، از تو راضی می‌شویم. چنانچه گرسنه یا نیاز به لباس و غذا داشته باشی، ما حاضریم نیازت را برآورده سازیم و... در آخر آن مرد، وقتی چنین رفتاری از امام دید گریست و گفت: محبوب‌ترین فرد نزد من هستی (آذربایجانی، ۱۳۹۰، ص ۳۲۲).

در اسلام اولیای دین همواره افرادی خوشرو بودند. از نظر حضرت علی^ع، پیامبر^ص نرم‌خوترین مردمان بود و به فرموده امام صادق^ع: رحمت پیامبر^ص بر غضبش سبقت داشت (همان، ص ۳۱۸-۳۳۰).

نتیجه‌گیری

آزارگری پدیده‌ای است که در ایران به‌خوبی مطالعه نشده و در مورد شیوع آن اطلاعات درستی در دست نیست، ولی با توجه به شایع بودن بزهکاری و ناسازگاری رفتاری، که رابطه زیادی با آزارگری دارد، می‌توان گفت: آزارگری در جامعه ایران شایع است. طبق تحقیقات، آزارگری می‌تواند جزء ویژگی‌های رشدی کودک نیز باشد؛ زیرا زمانی که کودکان وارد دوره مقطع درسی راهنمایی شده و می‌خواهند وارد گروه‌های بزرگ‌تر شوند، جذب گروه‌های اکثریت می‌شوند و با پدیده زورگویی مواجه می‌شوند. ممکن است با همانندسازی با دیگران، چنین رفتارهایی را در خود تقویت نمایند. پس لازم است در این دوره با اقدامات مناسب، از مزمن شدن این رفتارها جلوگیری نمود.

نتایج پژوهش نشان داد که در روان‌شناسی و در اسلام، به انواع آزارگری‌ها شامل مسخره کردن، فحش دادن، عیب‌جویی کردن، غیبت کردن، تحقیر کردن، کتک‌کاری‌های فیزیکی و... اشاره و با آن مبارزه کرده است. نتایج تحقیقات در زمینه قلدر و قربانیان نشان می‌دهد که آزارگری تأثیرات منفی روان‌شناختی، جامعه‌شناختی، فیزیکی و تحصیلی بسیار زیادی دارد، به‌گونه‌ای که موجب افسردگی، اضطراب، اعتیاد، بزهکاری اجتماعی، اختلال‌های نقص توجه، خودکشی، افت شدید تحصیلی، طرد اجتماعی، آسیب‌های جسمانی و... می‌شود. بنابراین، ضروری است که برای درمان این‌گونه مشکلات، چاره‌ای اندیشیده شود. روان‌شناسان، رفتارهای قلدرانه را در قالب یک طیف در نظر می‌گیرند و به

رفتارهایی که بسیار کم اتفاق می‌افتد و تکراری صورت نمی‌گیرد، با نگاه قلدرانه به آن نمی‌نگرند. خداوند می‌فرماید: کسانی که از عیب‌جویی‌های خود دست بر نمی‌دارند و آن را دوست می‌دارند، عذاب سختی برای آنها در نظر گرفته می‌شود.

در درمان‌های روان‌شناختی سعی بر این است تا قربانیان را توانمند ساخته تا خودشان بتوانند جلوی آزارگری را بگیرند. این روش‌ها شامل شوخ‌طبعی، نادیده گرفتن، آموزش رفتارهای جرأت‌مندانه، تقویت جسم و ظاهر افراد قربانی، افزایش خود کارآمدی و شکیبایی می‌باشد که از آنها برای رویارویی با پدیده آزارگری می‌توان استفاده نمود. اگر فرد باز به رفتارهای قلدرانه خود ادامه دهد، از نظام آموزشی مدرسه استفاده می‌شود تا فرد قلدر را از کارهای خود و تأثیر رفتار وی بر دیگران آگاه سازد. اگر دوباره به راه خود ادامه داد، از سیستم‌های پلیسی کمک گرفته می‌شود. در نهایت، از مدرسه اخراج می‌شود. در قرآن و روایات برای مبارزه با افراد قلدر از روش‌های متعددی استفاده شده است. قرآن و معصومین علیهم‌السلام از روش‌های مختلفی در برابر افراد قلدر استفاده کرده‌اند. نظیر مقابله به مثل، نادیده گرفتن، آگاهی دادن به این افراد، استفاده از رفتارهای جرأت‌مندانه، تحریم کردن، تحمل کردن و نشان دادن واکنش مستقیم می‌باشد. ائمه معصومین علیهم‌السلام با انواع روش‌ها با آزارگری مبارزه کرده‌اند که می‌تواند راهگشای مسئولان در مواجهه با پدیده زورگویی در مدارس باشد. با تأمل در رفتار امامان علیهم‌السلام مشخص می‌شود که آنها در سخت‌ترین شرایط، اگر مورد تمسخر قرار می‌گرفتند، اهمیتی نداده و از کنار این متلک‌پرانی‌ها عبور می‌کردند. این رفتار آنها موجب می‌شد که افراد زورگو متوجه رفتار زشت خود شوند. بنابراین، بهتر است در مدارس نحوه رفتار معصومین علیهم‌السلام در قالب داستان‌هایی آورده شود، دانش‌آموزان یاد بگیرند که تا آنها نسبت به این رفتارها بی‌توجه نبوده‌اند. پیشنهاد روان‌شناسان این است، اگر آزارگری برای اولین بار رخ دهد، با بی‌توجهی از کنار آنها بگذریم تا موجب مشکلات بعدی نشود.

لازم است که در تحقیقات آینده با بررسی میدانی دقیق‌تر این موضوع، برنامه‌جامعی با همکاری سازمان آموزش و پرورش و مراکز تعلیم و تربیت اسلامی تهیه شود تا زمینه‌های آزارگری در مدارس از بین برود و یا حداقل از شدت و میزان آن کاسته شود.

منابع

- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، بی‌جا، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی زهد.
- آذربایجانی، مسعود و همکاران، ۱۳۹۰، *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*، چ چهارم، تهران، سمت.
- آمدی، عبدالواحد، ۱۴۰۷ق، *غرر الحکم و درر الکلم*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- استیگی آزاد، نسیم و شعله امیری، ۱۳۹۱، «اثر بخشی برنامه آموزشی کاهش زورگویی مبتنی بر روش الیز در پسران»، *روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)*، ش ۳، ص ۱۷۵-۱۸۲.
- برزگر بغروی، کاظم و حسن خضری، ۱۳۹۲، «بررسی میزان شیوع انواع زورگویی در مدارس راهنمایی شهرستان یزد از دیدگاه دبیران»، *تعلیم و تربیت اسلامی*، سال سیزدهم، ش ۷، ص ۱۵-۲۶.
- بهرامی، مهدی، ۱۳۹۲، «نامگذاری در سیره اهل بیت علیهم‌السلام»، بازیابی شده در تاریخ ۱۳۹۲/۸/۲۷، از: <http://www.hawzah.net/fa/magazine/magart/۳۲۸۰/۶۷۹۵/۸۱۳۶۵>
- شریفی، احمد، ۱۳۸۴، *آیین زندگی اخلاق کاربردی*، قم، معارف.
- رفیعی محمدی، ناصر، ۱۳۹۲، «سؤال در مورد سوره حجرات»، بازیابی شده در تاریخ ۱۳۹۲/۹/۷، از: http://samtekhoda.tv۳.ir/index.php?option=com_content&view=article&id=۱۱۳۲:۹۲۰۳۲۵&catid=۴۵:drrafei&Itemid=۳۰۰
- روزنامه اعتماد، ۱۳۹۲، «جزییات نقشه شوم هکر هوسران در تجاوز به ۳۰۰ دختر نوجوان» شماره ۲۸۸۹ صفحه ۱۴ تاریخ ۱۳۹۲/۱۱/۱۴.
- قرائتی، محسن، ۱۳۹۲، «پرتویی از نور (۱۱) تمسخر و استهزا»، بازیابی شده در تاریخ ۱۳۹۲/۹/۸، از: <http://www.gharaati.ir/show.php?page=books&book=۳۹&pages=۱۵>
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۵۰، *اصول کافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحارالانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۱۲ق، *وسائل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه*، بیروت، مؤسسه آل‌بیت علیهم‌السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب اسلامیه.
- مهدوی کنی، محمدرضا، ۱۳۷۶، *نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی*، تهران، فرهنگ اسلامی.
- مشهد پیام، ۱۳۹۲، «متلک‌پرانی باعث قتل در خیابان شهید علی‌مردانی مشهد شد» ۱۳/۱۱/۱۳۹۲، کد خبر: ۱۴۴۵۳۲۱ بازیابی شده در تاریخ ۱۳/۱۱/۱۳۹۲، از: <http://www.mashhadpayam.ir/?p=۱۸۴۵۳۲۱>
- نراقی، ملا محمد مهدی، ۱۳۷۷، *جامع السعادات*، قم، اسماعیلیان.
- Bachus, A. A., ۲۰۱۰, *The relationship between bullying yang behaviors and perceived school connectedness among middle school students*, Dissertation, Doctor of Philosophy, Kent State University.
- Bukowski, W. M, & et al, ۲۰۰۰, "Variations in patterns of attraction to same- and other-sex peers during early adolescence", *Development Psychology*, N. ۳۶, p. ۱۴۷-۱۵۴.

- Kumpulainen, K., & et al, ۲۰۰۱, "Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying", *Aggressive Behavior*, N. ۲۷, p. ۱۰۲-۱۱۰.
- Lam, L. T., & Li, Y., ۲۰۱۳, "The validation of the E-Victimisation Scale (E-VS) and the E-Bullying Scale (E-BS) for adolescents", *Computers in Human Behavior*, N. ۲۹(۱), p. ۳-۷.
- Nansel, T., & et al, ۲۰۰۱, "Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment", *Journal of the American Medical Association*, N. ۲۸۵, p. ۲۰۹۴-۲۱۰۰.
- Natvig, G. K., & et al, ۲۰۰۱, "School-related stress experience as a risk factor for bullying behavior", *Journal of Youth and Adolescence*, N. ۳۰, p. ۵۶۱-۵۷۵.
- Olweus, D., ۱۹۹۳, *Bullying at school*, Malden, MA: Blackwell.
- Orpinas, P., & Home, A., ۲۰۰۶, *Bullying prevention: Creating a positive school climate and developing social competence*, Washington, DC: American Psychological Association.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S., ۲۰۰۶, "Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying", *Youth Violence Juvenile Justice*, N. ۴, p. ۱۴۸-۱۶۹.
- Pellegrini, A. D., & Long, J. D., ۲۰۰۲, "A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through secondary school", *British Journal of Developmental Psychology*, N. ۲۰, p. ۲۵۹-۲۸۰.
- Pontzer, D. A., ۲۰۱۰, "theoretical test of bullying behavior: parenting, personality, and the bully/victim relationship", *Journal of Family Violence*, N. ۲۵, p. ۲۵۹-۲۷۳.
- Rigby, K., ۲۰۰۳, "Consequences of bullying in schools", *Canadian Journal of Psychiatr.*, N. ۴۸, p. ۵۸۳-۵۹۰.
- Rigby, K., ۲۰۱۲, *Bullying interventions in schools: Six basic approaches*, John Wiley & Sons.
- Roland, E., & Galloway, D., ۲۰۰۲, "Classroom influences on bullying", *Educational research*, N. ۴۴ (۳), p. ۲۹۹-۳۱۲.
- Schwartz, D., & et al, ۲۰۰۵, "Victimization in the peer group and children's academic functioning", *Journal of Educational Psychology*, N. ۹۷, p. ۴۲۵-۴۳۵.
- Seals, D. L., & Young, J. L., ۲۰۰۳, "Bullying and victimization: Prevalence and relationship to gender, grade level, ethnicity, self-esteem, and depression", *Adolescence*, N. ۳۸, p. ۷۳۵-۷۴۷.
- Smith, P. K., & et al, ۱۹۹۳, "What causes the age decline in reports of being bullied at school? Toward a developmental analysis of risks of being bullied", *Education Research*, N. ۲۱, p. ۲۶۷-۲۸۵.
- Vervoort, M., & et al, ۲۰۱۰, "Bullying and victimization among adolescents: The role of ethnicity and ethnic composition of school class", *Journal of Youth Adolescence*, N. ۳۹, p. ۱-۱۱.
- Wolke, D., & et al, ۲۰۰۱, "Bullying involvement in primary school and common health problems", *Archives of Diseases in Childhood*, N. ۸۵, p. ۱۹۷-۲۰۱.
- Carlyle, K. E., & Steinman, K. J., ۲۰۰۷, "Demographic differences in the prevalence, co-occurrence, and correlates of adolescent bullying at school", *Journal of School Health*, N. ۷۷, p. ۶۲۳-۶۲۹.
- Cheng, Y., & et al, ۲۰۱۰, "Being bullied and psychosocial adjustment among middle school students in China", *Journal of School Health*, N. ۸۰, p. ۱۹۳-۱۹۹.
- Crick, N. R., & Grotpeter, J. K., ۱۹۹۵, "Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment" *Child Development*, N. ۶۶, p. ۷۱۰-۷۲۲.
- Dake, J. A., & et al, ۲۰۰۳, "The nature and extent of bullying at school", *Journal of School Health*, N. ۷۳, p. ۱۷۳-۱۸۰.
- Dinkes, R., & et al, ۲۰۰۷, Indicators of school crime and safety: ۲۰۰۷ (NCES ۲۰۰۸-۰۲۱/NCJ ۲۱۹۵۵۳), National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education, and Bureau of Justice Statistics, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Dinkes, R., & et al, ۲۰۰۹, Indicators of school crime and safety: ۲۰۰۷ (NCES ۲۰۱۰-۰۱۲/NCJ۲۲۸۴۷۸). National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education, and Bureau of Justice Statistics, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Forero, R., & et al, ۱۹۹۹, "Bullying behaviour and psychosocial health among school students in New South Wales, Australia: Cross sectional survey", *British Medical Journal*, N. ۱۹, p. ۳۴۴-۳۴۸.
- Graham, S., & Juvonen, J., ۲۰۰۲ "Ethnicity, peer harassment, and adjustment in middle school: An exploratory study", *Journal of Early Adolescence*, N. ۲۲, p. ۱۷۳-۱۹۹.
- Hay, D. F., ۲۰۰۷, "The gradual emergence of sex differences in aggression: Alternative hypotheses", *Psychological Medicine*, N. ۳۷, p. ۱۵۲۷-۱۵۳۷.
- Haynie, D. L., & et al, ۲۰۰۱, "Bullies, victims, and bully/victims: Distinct groups of at-risk youth", *Journal of Early Adolescence*, N. ۲۱, p. ۲۹-۴۹.
- Houbre, B., & et al, ۲۰۰۶, "Bullying among students and its consequences on health", *European Journal of Psychology of Education*, N. ۲۱, p. ۱۸۳-۲۰۸.
- Juvonen, J., & et al, ۲۰۰۳, "Bullying among young adolescents: The strong, the weak, and the troubled", *Pediatrics*, N. ۱۱۲, p. ۱۲۳۱-۱۲۳۷.
- Kaltiala-Heino, R., & et al, ۲۰۰۲, "Bullying at school – an indicator of adolescents at risk for mental disorders", *Journal of Adolescence*, N. ۲۳, p. ۶۶۱-۶۷۴.
- Keith, S., & Martin, M. E., ۲۰۰۲, "Cyber-bullying: Creating a culture of respect in a cyber world", *Reclaiming Children and Youth*, N. ۱۳, p. ۲۲۴-۲۲۸.
- Kim, Y. S., & et al, ۲۰۰۹, "Bullying increased suicide risk: Prospective study of Korean adolescents", *Archives of Suicide Research*, N. ۱۳, p. ۱۵-۳۰.